

Qul Ətayinin “Leyli Və Məcnun” Əsərinin Poetik Qaynağı: “Kitabi-Dədə Qorqud”

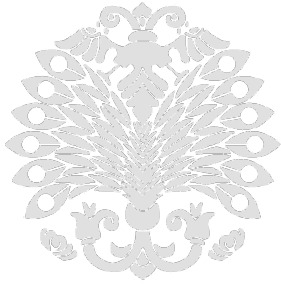
Kul 'Atâyî'nin “Leylâ ve Mecnûn” Eserinin Poetik Kaynağı: “Kitabi-Dede Korkut”

The Poetic Source of Gul Atayî's “Leyli and Majnun”: “The Book of Dede Korkut”

Masuma RZAYEVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nizami
Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
Nizamişünaslıq şöbəsi, Bakı, Azərbaycan

XÜLASƏ

Nizami Gəncəvinin ölməz əsərləri elə yazıldığı dövrdən başlayaraq bütün milli-coğrafi sərhədləri aşaraq dünyanın bir çox ölkələrinin şair və mütəfəkkirlərinin daima diqqət mərkəzində olmuş, məhəbbətlə oxunmuş, müxtəlif dillərə tərcümə edilib öyrənilmişdir. Şairin “Xəmsə”sinə daxil olan poemalara çoxlu nəzirlər yazılmış, Nizami mövzularında Şərq xalqları dillərində gözəl sənət nümunələri yaranmışdır. Şairin yaradıcılığına müraciət edənlərdən biri də Azərbaycan şairi Ətayidir. O əsərində Nizaminin “Leyli və Məcnun”undan tərcümələr etdiyini yazır. Lakin şair sələfinin məsnəvisini, sadəcə, tərcümə etməklə kifayətlənməmiş, həm də ona əlavələr, ixtisalar və bəzi dəyişikliklər də etmişdir. Ətayi həmçinin eyniadlı məsnəvisində Dədə Qorqudu da xatırlayır. Əsərdə Dədə Qorquda aid çoxlu misraların olması müəllifin əsərini digər “Leyli və Məcnun”lardan fərqləndirən əsas cəhətlərdən biridir. Bu, eyni zamanda, şairin qədim Türk dastanı olan “Kitabi-Dədə Qorqud”a yaxından bələd olduğunu göstərir. Əsərdəki bir çox məqamlar Dədə Qorqudla bilavasitə bağlıdır və açıq-aşkar “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı hadisələri xatırladır.

Açar sözlər: Nizami, Ətayi, “Leyli və Məcnun”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, məsnəvi

ÖZ

Nizâmî Gencevî'nin ölümsüz eserleri, kaleme alındığı dönemden itibaren tüm millî ve coğrafi sınırları aşarak dünyanın birçok ülkesindeki şair ve düşünürlerin her daim ilgi odağı olmuş, sevgiyle okunmuş, çeşitli dillere çevrilerek incelenmiştir. Şairin “Hamse”sine dâhil olan mesnevilere çok sayıda nazireler yazılmış, Nizâmî konularında Doğu halklarının dillerinde güzel sanat örnekleri meydana gelmiştir. Nizâmî'nin edebi mirasına yönelen sanatçılardan biri de Azerbaycanlı şair 'Atâyî'dir. O, eserinde Nizami'nin “Leylâ ve Mecnûn” mesnevisinden tercümeler yaptığını açıkça belirtir. Ancak şair, selevinin mesnevisini yalnızca tercümə etmək ile yetinmemiş, aynı zamanda ona bazı ilaveler, kısaltmalar ve değişiklikler de uygulamıştır. 'Atâyî, aynı adlı mesnevisinde Dede Korkut'tan da bahsetmektedir. Eserde Dede Korkut'a ait çok sayıda beyitin yer alması, şairin eserini diğer “Leylâ ve Mecnûn”lardan ayıran başlıca özelliklerden biridir. Bu durum aynı zamanda şairin kadim Türk destanı olan “Kitab-ı Dede Korkut”a derinlemesine vâkıf olduğunu da göstermektedir. Eserin birçok bölümünde kullanılan unsurlar doğrudan Dede Korkut ile ilişkilidir ve açıkça “Kitab-ı Dede Korkut” destanındaki olayları hatırlatmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Nizâmî, Leylâ ve Mecnûn, Dede Korkut Kitabı, mesnevi,

ABSTRACT

Starting from the periods in which Nizami Ganjavi's undying works were written, they have always been at the center of attention and admired globally, transcending national and geographic borders, translated into various languages, and studied by poets and intellectuals from many countries. His "Khamse" which includes several poems, has garnered numerous commentaries, inspiring beautiful artistic examples in languages of Eastern peoples on Nizami's themes. One such poet influenced by his creativity is Azerbaijani poet Atayî, who wrote about translating Nizami's "Leyli and Majnun" but did not merely content himself with translating his predecessor's epic. Instead, he added modifications, abridgements, and supplements. In his similarly titled poem, Atayî also recalls "Book of Dede Korkut" incorporating many verses attributed to it, distinguishing his work from other versions of "Leyli and Majnun". This indicates his close connection with the ancient Turkic epic. Many sections of the work directly relate to "Book of Dede Korkut" recalling events from the epic overtly.

Keywords: Nizami, Atayî, "Leyli and Majnun", "Book of Dede Korkut", mathnawi

Geliş Tarihi/Received: 11.07.2025
Revizyon Veriliş
Tarihi/Revision Issued: 31.08.2025
Revizyon Bitiş
Tarihi/Revision Ended: 02.09.2025
Kabul Tarihi/Accepted: 05.09.2025

Yayın Tarihi/Publication
Date: 22.09.2025

Sorumlu Yazar/Corresponding author:
E-mail: mesume92@hotmail.com
Cite this article: Rzaeva, M. (2025).
The Poetic Source of Gul Atayî's “Leyli
and Majnun”: “The Book of Dede
Korkut”. *A Journal of Iranology Studies*,
23, 87-94.

Atıf: Rzaeva, M. (2025). Qul Ətayinin
“Leyli Və Məcnun” Əsərinin Poetik
Qaynağı: “Kitabi-Dədə Qorqud”. *Doğu
Esintileri*, 23, 87-94.

GİRİŞ

X-XI əsrlərin qədim yazılı abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan xalq ədəbiyyatının günümüze qədər gəlib çatmış dəyərli nüsxələrindəndir. Nüsxələri Drezden və Vatikan kitabxanalarında saxlanılan bu qəhrəmanlıq eposu elm aləminə məlum olandan dünya alimlərinin diqqət mərkəzindədir.

ƏSAS HİSSƏ

Bir çox şairlərin əsərlərində qaynaq kimi istifadə etdikləri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını ilk dəfə tədqiqata cəlb edən alim, şərqşünas Henrix Fridrix fon Dits olmuşdur. Eposu Azərbaycanda isə ilk dəfə 1939-cu ildə akademik Həmid Araslı nəşr etdirmiş, ona yazdığı giriş məqaləsində xüsusilə əsərin dili, poetikası haqqında bəhs edərək dastanın Azərbaycan dilində yazıldığını vurğulamışdır (Araslı, 1939, s. 6). Dastanın obrazlar sistemi, dil qatları və mifoloji arxaikası sonrakı klassik ədəbiyyatın formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Xüsusilə Nizami Gəncəvinin bəzi poemalarında “Kitabi-Dədə Qorqud”un qəhrəmanlıq və müdriklik motivləri ilə səsləşən bədii məqamlar müşahidə olunur. Nüşabə Araslı qeyd edir ki, Nizami əsərlərində rastlaşdığımız bir çox türk söz və ifadələri “Dədə Qorqud” dastanlarını xatırladır. Hətta şairin “Kitabi-Dədə Qorqud”da tez-tez rast gəlinən bir çox ifadə və deyimləri eynilə tərcümə etdiyini görürük (Araslı, 2004, s. 71).

Bu cür dərin mənbə bağlılığına baxmayaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı 1950–1957-ci illərdə ideoloji səbəblərlə Azərbaycanda “xalq düşməni” elan edilmiş, “erməni və gürcü xalqlarına qarşı düşmənçilik münasibətinin təbliği” kimi uydurma ittihamlarla qadağan olunmuşdur. Lakin Məmməd Arif, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Həmid Araslı və Məhəmməd Hüseyn Təhməsin kimi alimlərimizin əzmkar fəaliyyəti nəticəsində dastan yeddi ildən sonra yenidən elmi ictimaiyyətə təqdim olunmuş və xalq tərəfindən mənimsənilməyə başlanmışdır (Tahirzadə, 2002, s. 30). İdeoloji yasağın aradan qaldırılmasından sonra “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı 1962-ci ildə akademik Həmid Araslı tərəfindən yenidən nəşr olunaraq elmi və ictimai mühitə qaytarılmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” irsi təkcə Azərbaycanda deyil, ümumtürk ədəbi-mədəni kontekstində də maraq doğurmuş, xüsusilə türkiyəli tədqiqatçılar tərəfindən elmi diqqətə layiq görülmüşdür. Bu istiqamətdə Orhan Şaik Gökyay və Muharrem Ergin kimi alimlər “Kitabi-Dədə Qorqud”u elmi-tənqidi mətn şəklində nəşr etdirərək, əsərin həm elmi müstəvidə öyrənilməsinə, həm də geniş oxucu kütləsi tərəfindən mənimsənilməsinə mühüm töhfə vermişlər. Muharrem Ergin “Dədə Korkut Kitabı”nda bir sıra şair və ədiblərin əsərlərində Dədə Qorqudun şəxsiyyəti və “Kitabi-Dədə Qorqud”da yer alan hekayə və obrazlara dair edilən istinadları sistemli şəkildə təqdim etmişdir. O, bu kontekstdə Azərbaycan şairi Qul Ətəyinin adını da xüsusi olaraq qeyd etmiş, xalq üçün yazılmış didaktik-poetik məzmun daşıyan “Leyli və Məcnun” məsnəvisində Dədə Qorqudla bağlı bəzi beytləri nümunə olaraq göstərmişdir (Ergin, 1989, s. 45). Bu xüsusiyyət Ətəyinin poetikasında epik-mifoloji yaddaşın yaşadılmasının bariz nümunəsi kimi çıxış edir və “Kitabi-Dədə Qorqud”un təsir dairəsinin XV əsr klassik poeziyasında da davam etdiyini sübut edir. Ətəyinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisini transliterasiya edərək ilk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edən tədqiqatçı Bünyamin Tetik isə bu əsərin “Dədə Qorqudun adı çəkilən yeganə klassik məsnəvi olması” baxımından xüsusilə diqqətəlayiq olduğunu vurğulamışdır (Tetik, 2022, s. 316). Lakin bu qənaətin ümumiləşdirilmiş xarakter daşdığı və mövcud ədəbi mənbələrlə tam şəkildə üst-üstə düşmədiyi qeyd olunmalıdır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Dədə Qorqudun adı yalnız Ətəyiyə məxsus olmayıb, klassik dövrə aid müxtəlif şair və ədiblərin əsərlərində də əks olunmuşdur. Bu fakt Ətəyinin əsərini tamamilə fərqləndirməyə də, onun Dədə Qorqudu birbaşa poetik funksiyada təqdim etməsi və onu bədii düşüncəyə daxil etmə forması baxımından xüsusi önəm kəsb edir.

Əsərin ümumi quruluşu və bədii sistemi daxilində “Kitabi-Dədə Qorqud”un motivlərinə yer verilməsi Ətəyinin poeması ilə digər klassik “Leyli və Məcnun” nəzm nümunələri arasında fərqləndirici bir cəhət kimi çıxış edir. Şairin əsərində rast gəlinən bəzi deyimlər, atalar sözləri və obrazlaşdırma vasitələri birbaşa “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetik dili və ifadə tərzilə səsləşir. Poemada Qorqud Atanın adına bir neçə dəfə yer verilməsi, həmçinin bəzi ifadə və motivlərin mövcud əlyazmalarda qeydə alınmaması, Ətəyinin dövründə dövriyyədə olan, lakin zamanla itib-batmış alternativ mənbələrdən istifadə etdiyini ehtimal etməyə əsas verir. O.Ş.Gökyay bildirmişdir ki, əsərdəki misallar “Kitabi-Dədə Qorqud”un bizə məlum olan əlyazmalarından fərqli olaraq daha zəifdir (Gökyay, 1937, s. 348). Lakin bu fərqliliklər Ətəyinin Dədə Qorqud irsini yalnız mətn səviyyəsində deyil, daha çox xalq yaddaşında qorunub saxlanılan variantlar vasitəsilə mənimsədiyini və poetik təfəkküründə yenidən işlədiyini göstərir. Poemada elm aləminə

məlum “Dədə Qorqud” dastanlarından, Drezden kitabxanasında olan “Atalar sözləri”ndən, Topqapıda tapılmış əlyazmasındakı məlumatlardan başqa Dədə Qorqud adı ilə bağlı nəsihətamiz fikirlər verilmişdir (Araslı, 1962, s. 8). İnsanların məzarları ziyarət etməsinin, bir-birlərinə zərər yetirməməsinin təbliği, qiybət etməyin pislənməsi və düşmənlərə münasibətə dair ibrətamiz fikirləri Ətəyi Qorqud Atanın adından məsnəvidə oxucunun nəzərinə çatdırmışdır. Jirmunskiy bu hikmətli sözlərin əxlaqi və dini xarakter daşdığını qeyd etmişdir (Жирмунский & Кононов, 1962, s. 153). Ətəyi çox zaman uluların, pirlərin, bişqədəmlərin də adlarını çəkərək onların hikmətli sözlərinə, hətta dini hədislərə belə yer vermiş, “onların sözünü eşitmək lazımdır”, “onlar nə demişlərsə etmək lazımdır” deyər vurğulamışdır. Dialoqlarda, monoloqlarda şair daha çox ibrətamiz fikirləri qələmə almış və həmin fikirləri atalar sözləri, aforizmlər, hədislərlə süsləmişdir.

پیش قدملر که کلدلر خاکباز
چون همای قوشلارده اولدر شاه باز
(Ətəyi, s. 118)

(Pişqədəmlər, gül torpaqda yetişər, humay da quşların şahıdır demişlər)

عارف اولدر بیله بنکزندن اوزی
حاجت اولمایا دیه کمسه سوزی
(Ətəyi, s. 34)

(Ariflər sözü demədən anlayanlardır)

تقدیر الله در بنده نیلسون
مسکین آدم قسمته نه سویله سون
(Ətəyi, s. 70)

(Təqdir Allahındır bəndə neyləsin? Biçarə insan qismətə nə söyləsin?)

Şair qəhrəmanların və müəllifin dilindən belə ibrətli deyimlər işlətməklə oxuculara hər məqamda nəsihət verməyə çalışmış, onlara Allahın hikmətini sorğulamamağı və alın yazısına boyun əyməyi məsləhət görmüşdür. Belə ifadələri isə daha çox Leyli ilə Məcnunun görüşləri əsnasında Leylidən eşidirik.

Şairin məsnəvidə Dədə Qorqudun adını çəkib, ondan misallar gətirməsi bizi bu poema haqqında araşdırma aparmağa sövq edən amillərdən biridir. Belə ki, əsərdə Qorqud Atanın adı dörd dəfə çəkilir.

اوندن اوترو قورخت ااتا سويلميش
غملولار کشت مزار ايتسون ديميش
غم کلنده اول کورستانلاری دیر
وارپن کشت ايلسون انلاری دیر
غملو شادان چو برکشته کیده
وارب آخر منزلن کورب ایده
بو جهانده غم چکنلر دوغممش
چونکه آخر منزل اوشبو کورمش

(Ətəyi, s. 55)

(Qorqud Ata qəmlilər (dərdi olanlar) məzarları, qəbiristanlıqları gedib ziyarət etsin demişdir. Qəmli və xoşbəxt kimsələr gedib son mənzillərini görməlidir. Bu dünyada qəmlilər doğmamış kimidirlər, çünki son mənzilləri məzardır (gordur).)

Məsnəvidə yer alan bu beytlər onun poetikasında Qorqud Atanın fəlsəfi-mənəvi irsinin nə dərəcədə dərin iz buraxdığını göstərir. Qorqud Atanın ağsaqqal və müdrik obrazı burada sadəcə mifoloji sima kimi deyil, eyni zamanda həyat, ölüm və insan taleyi üzərinə düşüncələrin daşıyıcısı kimi təqdim olunur. “Qəmlilər qəşt eyləsin məzarları” kimi poetik ifadələr həm sufizmdə, həm də türk epik dünyagörüşündə insanın faniyi və axirət həyatına bağlılığı ilə səsləşir. Burada Ətəyi, Qorqud

Atanın dilindən insana qəmli anlarda qəbiristanlıq kimi ruhani məkanlara üz tutmağı tövsiyə edir. Bu isə həm insanın faniliyi, həm də son mənzilin unudulmaması ideyasını vurğulayan klassik düşüncə tərzini əks etdirir. Qorqud Atadan bu şəkildə sitat gətirilməsi və ölüm konsepsiyasının ruhani bir rahatlıq məkanı kimi təqdim olunması, Ətəyinin irfani düşüncəyə bələdliyini, eyni zamanda “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz fəlsəfəsini mənimsədiyini sübut edir. Şair burada poetik dillə qəbrin, yəni “axır mənzilin” insan üçün labüd və müqəddəs sonluq olduğunu vurğulayır və bu fikri Qorqud Atanın hikmətinə istinadla gücləndirir.

خوش دمیش قورخت تحمل خوش درر
پی شکر تک قهری یودمق نوشدر

(Ətəyi, s. 94)

(Qorqud xoş demişdir ki, səbir etmək yaxşıdır, hiddəti, qəzəbi şəkər kimi udmaq nüşdür.)

Şair Qorqud Atanın simasında təqdim etdiyi müdrik xalq öyüdçülüynü nümayiş etdirən bu misralarda Qorqud Atanın dilindən danışaraq səbir və təmkin anlayışlarını yüksək dəyərləndirir. “Təhəmmül”ün “xoş” sayılması və qəzəbin “pey şəkər tək udulması” motivi həm irfani-əxlaqi, həm də epik-etik müstəvidə mənalandırılır. Ətəyi burada Qorqud Atanı yalnız keçmişin bilicisi deyil, həm də davamlı təsir gücünə malik mənəvi müəllim kimi təqdim edir. Bu, “Kitabi-Dədə Qorqud”un yalnız qəhrəmanlıq və müdriklik abidəsi deyil, həm də etik davranış kodeksi kimi qəbul olunduğunu göstərən nümunələrdən biridir. Şairin bu beyt vasitəsilə oxucunu səbirli olmağa, qəzəbi udub zərər verməməyə çağırması, onun dini-əxlaqi və xalq hikməti ənənələrini klassik poeziyada birləşdirmək bacarığını da nümayiş etdirir.

کم اصل کیشیلرنک ایثی بودر
غیبت یالان بهتان ایديشی بودر
ده ده قورخت دیرکه اول عاقلدورر
سویلین دیر که اول بتر دورر

(Ətəyi, s. 108)

(Dədə Qorqud deyir ki, qiybət etməyən, böhtan atıb yalan danışmayan kəslər aqıl insanlardır. Danışanlara (pis vərdişləri olan kimsələrə) görə isə bu hərəkətləri etməmək yaxşı deyildir)

Poemada yer alan bu bənd, Dədə Qorqud irsinin mənəvi nüfuzunun Ətəyinin dövründə də canlı şəkildə yaşadığını göstərən mühüm nümunələrdən biridir. Burada şair, Leylinin dili ilə Zeydə nəsihət verərkən qiybət, yalan, böhtan kimi mənfi əxlaqi keyfiyyətləri qınayır və bu çağırışa təsir dərinliyi qatmaq üçün fikrini Dədə Qorqudun adına istinadla təqdim edir.

Şair, yalnız Dədə Qorquda deyil həm də Əflatun, Loğman, Hz. Əli və Hz. Məhəmməd (s.ə.s) kimi sözüə etibar edilən şəxsiyyətlərin adını çəkərək, irəli sürdüyü fikirləri mötəbər mədəni və dini nüfuz sahiblərinin adları ilə əsaslandırılmış olur (Tetik, 2022, s. 373). Ətəyinin bu poetik strategiyası bir tərəfdən “Kitabi-Dədə Qorqud”un əxlaqi və hikmətverici xarakterini vurğulayır, digər tərəfdən isə göstərir ki, XV əsr klassik ədəbiyyatında Dədə Qorqud yalnız tarixi-epik obraz deyil, həm də mənəvi ölçü vahidi kimi qəbul olunurdu.

ده ده قورخت سویلدیکه دوشمنک
اولوسی اولسه سوینمک دوشمنک

(Ətəyi, s. 125)

(Dədə Qorqud söylədi ki, düşmənin milləti də ölsə sevinməmə)

beytində, şair Dədə Qorqud obrazı vasitəsilə insanlığa və mənəvi dəyərlərə əsaslanan dərin bir əxlaqi mesajı oxuculara çatdırır. Burada ifadə olunan fikir, həm klassik türk-İslam mənəviyyatının, həm də ümumbəşəri əxlaq prinsiplərinin vacib tərkib hissəsidir. Məcnunun İbn Səlamın ölüm xəbərini verən Zeydə reaksiyası və ona yönəltdiyi nəsihəti, yəni ölümün hər

kəs üçün labüd olması və düşmənin ölümü qarşısında sevinməməsi şairin insanın ədalət, mərhəmət və insanpərvərlik kimi dəyərləri ön planda tutduğunu nümayiş etdirir. Bu baxımdan, Dədə Qorqudun sözləri Ətəyinin poema çərçivəsində insanlıq ləyaqəti və ədalət prinsipinin mühüm simvolu kimi çıxış edir. Beləliklə, şair Dədə Qorqudun sözlərini əsas götürməklə, qəzəb və nifrət kimi emosiyaların mənəvi tərəzidə düzgün yerdə olmadığını vurğulayır və oxucunu mərhəmətə, ədalətli münasibətə çağırır. Bu yanaşma, həm də klassik türk epik ənənəsinin insani dəyərlərə verdiyi önəmin və Ətəyinin əsərində bu ənənənin poetik təfəkkürlə uğurla vəhdətlənməsinin parlaq nümunəsidir.

El bilicisi, müdrik Qorqud Atanın isminin Ətəyinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisində dəfələrlə hallanması şairin əsəri qələmə almazdan əvvəl “Kitabi-Dədə Qorqud”un bizə məlum olmayan əlyazmalarına yaxından tanış olduğunu deməyə imkan verir. O, hətta Qorqud Atanın adını çəkmədən belə əsərində ondan misallar gətirərək özünün və qəhrəmanların dilindən oxuculara verdiyi nəsihətləri, əsərdəki bəzi diqqəti cəlb edən fraqmentləri də bilavasitə Dədə Qorqudla əlaqələndirmişdir. Məsələn, Məcnunun çeşmə başında sudan Leylini sorması “Qazan xanın evinin yağmalandığı boy”da Qazan xanın ordusunun xəbərini sudan almaq istəməsini xatırladır.

کنه کلوردی بو چشمه باشنه
غرق ایدبن چشمنی کوز یاشنه
لیلی سیزی چشمه لر کورمش می اولا
کشته کلوب مونده اوتردی می اولا

(Ətəyi, s. 13)

(Göz yaşlarına qərq olaraq yenə çeşmə başına gəlib: Çeşmələr, Leyli sizi görüb mü, gəzib gəlib burada oturub mu?)

Çığnam-çığnam qayalardan çıxan su!
Böyük-böyük ağac gəmilər oynadan su!
Həsən ilə Hüseynin həsrəti su!
Bağ və bostanın ziynəti su!
Ayışəylə Fatimənin nigahı su!
Şahbaz atlar içdiyi su!
Qızıl dəvələr gəlib keçdiyi su!
Ağ qoyunlar gəlib çövrəsində yatdığı su!
Ordumun xəbərini bilirmisən degil mana!
Qara başım qurban olsun, suyum, sana!

(Araslı, 1978, s. 35)

“Ətəyinin “Leyli və Məcnun” poemasında “Dədə Qorqud” motivləri” adlı məqaləsində əsərdəki mühüm bir məqamı xüsusilə qeyd edən Nüşabə Araslı Leylinin İbn Səlama ərə verilərkən öz daxilində saxladığı yası bildirmək üçün dediği “Könlüm evi göy-qara geyinmiş durur” sözlərinin Beyrəyin ölümünə görə yas saxlayan bacılarının göy-qara geyinməsini, onun ölüm xəbərini alan ata-anasının, qırx, əlli igidin qara geyinib göy sarınmasını xatırlatdığını vurğulayaraq şairin doğma abidəmizin dərin mənə və poetik ruhuna dərinədən bələd olduğunu nəzərə çatdırmışdır (Araslı, 1999, s. 82).

کلدی تا مندن مرادن بولماغه
ياسلو ایلن عیش عیشت قلماغه
بلمز اول داشم بزئمیشدورر
کونکلم او ی کوک قرا کیمیشدورر

(Ətəyi, s. 112)

(Yaslı məndən muradını tapıb eyş-ışrət qılmağa gəldi. O bilmir ki, daşım bəzənsə də könlüm göy-qara geyinmişdir)

Qaralı göylü otağı sorar olsun
Ağam Beyrəyindir

Ağam Beyrək gedəli köçərim yox

(Araslı, 1978, s. 62)

Ətayinin “Leyli və Məcnun” poemasında diqqətçəkən məqamlardan biri də qəhrəmanın sığındığı təbiət aləminin, yəni heyvanlar və quşların onu qoruması və insanlardan ayırmasıdır. Poemanın Məcnunu himayə edən heyvanların insanların onun yanına yaxınlaşmasına imkan vermədiyi səhnədə işlədilən “azmış əməli” ifadəsi təsadüfi deyildir. Bu ifadə eynilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da, xüsusilə Dəli Qarcarın Qorqud Ataya yönəltdiyi ironiya və üsyankar münasibət kontekstində istifadə olunmuşdur.

نیشه کلدونک دیرلر ایدی سویله کل
وارمییدی مجنونه قسدنک دیکل
قپلان اصلان یتاغیدر اوشبو یر
ازمش عملی نیشه کلدنک موندە دیر
(Ətayi, s. 90)

(Niyə gəldin? - deyirdilər - söylə! Məcnuna qəsdin mi var de! *Qaplan, aslan yatağıdır bu yerlər. Əməli azmış, niyə buraya gəldin?*)

Dəli Qarcar ağzın köpükləndirdi, Dədə Qorqudun üzünə baxdı. Aydır: - “Əleykəssalam! Ey əməli azmış, fe’li dönmüş qadın allah ağ alnına qada yazmış! Ayaqlılar buraya gəldiyi yox. Ağzılılar bu suyumdan içdiyi yox. Sənə nə oldu? Əməlinmi azdı? Felinmi döndü? Əcəlinmi gəldi? Buralarda neylərsən?” (Araslı, 1978, s. 52)

Ətayinin bu ifadəni məhz həmin mənada işlətməsi, onun xalq yaddaşına hopmuş ifadə və obrazlardan poetik səviyyədə istifadə etdiyini və “Dədə Qorqud” poetikasını daxili şəkildə mənimsədiyini göstərir. Beləliklə, klassik bir eşq dastanında qəhrəmanın tənha durumu ilə türk epik düşüncəsindəki müqəddəs tənhalıq və müdriklik arasında dərin bir poetik əlaqə qurulmuş olur.

Bundan başqa, şairin ata-oğul münasibətlərinə dair beytləri, habelə fani dünya haqqında söylədiyi bir çox misralar mövzu baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında tez-tez qarşılaşılan motivlərlə səsləşir. Qeyd edilməlidir ki, bu qəbildən olan həyatı və fəlsəfi mülahizələr əsasən müqəddəs şəxslərin, xüsusilə də xalq müdrikliyinin daşıyıcısı olan Dədə Qorqudun adı ilə əlaqələndirilərək təqdim olunur.

دنیا فانیدر بقا پروردگار
اوندان اوژکه کمسه قالمز هر چه وار
کمسه دوتمادی وطن بو دونیاده
کیم که کلدی عاقبت مندن کیده
(Ətayi, s. 110)

(Dünya fanidir, əbədi olan Allahdır. Ondən başqa nə varsa heç biri qalmaz. Heç kim vətən tutmadı bu dünyada. Kim ki, gəldi, aqibətə getdi)

Poemada bir neçə yerdə qarşılaşdığımız şairin dünyanın vəfasızlığını, onda heç kəsin baqi olmadığını bildirən belə sözləri məzmunca “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında el şən-liklərində iştirak edib, qopuz çalıb, boy boylayan, soy soylayan Dədə Qorqudun hadisələrin sonunda dediyi: “Onlar dəxi bu dünyaya gəldi, keçdi, karvan kimi qondu köçdü...”, “Qani dediyim bəy ərənlər? Dünya mənim deyənlər? Əcəl aldı yer gizlədi, fani dünya yenə qaldı. Gəlimli-gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya!” və başqa bu kimi yekun sözləri ilə yaxından səsləşir (Araslı, 2019, s. 25)

اولدی دیدی آتاسی باقب کوزلدى
کوشکی ازوب دوه تک بوزلادی
قوزی سندن آیرولان تک منکردي
هیچ مرادم حاصل اولمادی دیدی

(Ətəyi, ss. 70-71)

(O dedi, atası baxıb gözlədi. Köşəki əzib dəvə kimi bozladı. Quzusundan ayrılan kimi məkrədi. Heç bir muradım hasil olmadı dedi)

Qaytabanda qızıl dəvə bundan keçdi,
Törümləri bozlayıb belə keçdi
Törümcüyüm aldirmışam, bozlayayınmı?
Qara qoçda qazlıq at bundan keçdi
Quluncuğu kişnəyib belə keçdi
Quluncuğum aldirmışam, kişnəyəyinnmi?
Ağayıl da ağca qoyun bundan keçdi
Quzucuğu məkrəşib belə keçdi

(Araslı, 1978)

Məcnunun atasının dili ilə ifadə olunan “köşəki azmış dəvə kimi bozlamaq” və “quzusundan ayrılmış qoyun kimi mənkrəmək” kimi ifadələr, yalnız emosional vəziyyəti təsvir etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının leksik-semantik sistemini xatırladan bədii paralellər yaradır.

NƏTİCƏ

Ənənəvi bir mövzunu işləyən Ətəyi, “Leyli və Məcnun” poemasını həm əxlaqi-tərbiyəvi məzmunla, həm də qədim yazılı abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud”dan gətirdiyi poetik və hikmətli nümunələrlə zənginləşdirmişdir. Bununla belə, klassik məsnəvi ənənəsində kifayət qədər özünəməxsus yanaşmalar sərgiləməsinə baxmayaraq, Ətəyinin bu əsəri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında hələ də layiq olduğu yeri tam şəkildə tuta bilməmişdir. Lakin Nizami irsindən bəhrələnməsi, “Kitabi-Dədə Qorqud”un ideya-estetik təsirini daşması və ən əsası əsərin Azərbaycan dilində qələmə alınması onu tədqiqata layiq nümunələr sırasına daxil edir. Bu xüsusda, İsa Həbibbəylinin “Dədə Qorqud kitabı – azərbaycançılıq ideyasının beşiyi və alınmaz qəlasıdır, milli-mənəvi özünüdərk və vətənpərvərlik dərslidir” (Həbibbəyli, 2020, s. 233) fikri poemanın milli ideologiya ilə bağlı elmi əhəmiyyətini daha da aktuallaşdırır.

Hakem Dəyərləndirməsi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıxar çatışması olmadığını beyan etmişdir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKLAR

- Araslı, H. (1939). *Kitabi-Dədə Qorqud*. Azərnəşr.
- Araslı, H. (1962). *Kitabi-Dədə Qorqud*. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Araslı, H. (1978). *Kitabi-Dədə Qorqud*. Gənclik Bakı.
- Araslı, N. (1999). “Ətəyinin “Leyli və Məcnun” poemasında “Dədə Qorqud” motivləri”. *Kitabi-Dədə Qorqud (Məqalələr toplusu)*. Elm Bakı.
- Araslı, N. (2004). *Nizami'nin Poetikası*. Elm Bakı.
- Araslı, N. (2019). *Ətəyinin “Leyli və Məcnun” poemasında “Dədə Qorqud” obrazı*. Əlyazmalar yənmir №2(9).
- Ergin, M. (1989). *Dede Korkut Kitabı I*. 2. baskı. Türk Tarih Kurumu.
- Gökyay, O. Ş. (1937). *Kul Ata Mesnevisi*. Ulus Basımevi.
- Həbibbəyli, İ. (2020). *“Kitabi-Dədə Qorqud”: Yazılı epos və ya epopeya*. Elm Bakı.

Qul Ətəyi. "Leyli və Məcnun". AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslının şəxsi kolleksiyasındakı əlyazmanın foto surəti
Tahirzadə, Ə. (2002). *"Kitabi-Dədə Qorqud"un Faciəsi*. Kür Bakı.

Tetik, B. (2022). "Kul 'Atâyi'nin Leylâ ve Mecnûn'unda Dede Korkut ve Türkmen kültürü". 5. *Uluslararası Dede Korkut Türk Kültürü, Tarihi ve Edebiyatı Kongresi*.

Tetik, B. (2022). *'Atâyi'nin Leylâ ve Mecnûn'u (Transkripsiyonlu Metin-Karşılaştırmalı İnceleme)*. (Doktorluq dissertasiyası Ardahan Universiteti).

Žirmunskij, V. M., Kononov, A. N. (1962). *Kniga moego deda Korkuta: oguzskij geroičeskij epos*. M–L: AN SSSR Leningrad.

Жирмунский В. М., Кононов, А. Н. (1962). *Книга моего деда Коркута: огузский героический эпос*. М-Л. АН СССР Ленинград.